

ВИВЧЕННЯ ЧИТАЧІВ БІБЛІОТЕК ТА КОЛА ЇХНІХ ЛІТЕРАТУРНИХ ІНТЕРЕСІВ У 30-ТІ – 50-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті проаналізовано матеріали про проблеми вивчення читачів бібліотек у 30-ті – 50-ті роки. Показано вплив суспільно-політичної системи та ідеологічних засад у державі на коло літературних інтересів читачів.

Ключові слова: читач, читання, читацький інтерес, вивчення читачів.

Проблемі вивчення читачів у різні історичні періоди присвячена значна кількість робіт. Проте найменш дослідженими в українському бібліотекознавстві залишаються 30-ті – 50-ті роки ХХ ст. У підручниках, де розглядається тема вивчення читачів, про цей період сказано: "соціально-політичні обставини в країні не спричиняли вивченню читання, проведенню теоретичних досліджень... Такий стан був до середини 50-х років, лише тоді відроджується соціологія та соціологічні дослідження [1, с. 59]. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних науковців показує, що означені роки залишалися за межами їх досліджень. Ті ж, хто звертався до цієї теми, подавав образ читача занадто ідеальним. Так, російська дослідниця І. Шомракова в статті "Массовый читатель первой половины 30-х гг. XX в." підкреслювала, що можна з великою впевненістю сказати про вироблену в масового читача до середини 30-х років звичку до систематичного читання, до вивчення книги з олівцем у руках, постійну потребу в книзі як необхідному джерелі знань, глибоке раціональне сприйняття читання і високий коефіцієнт його результативності [2, с. 82].

На невідповідність цього висновку реальній картині зі станом читання слушно вказала вітчизняний бібліотекознавець А. Чачко в комплексному виданні "Бытие книги: заметки о прошлом и настоящем книжного дела": "елементарна логіка і розсудливість підказують, що навіть найпідготовленіші сучасні читачі не завжди відповідають настільки високій характеристиці, а ще менше вона може бути застосована до масового читача 30-х років" [3, с. 103].

Відповідь на питання щодо читацьких інтересів, читацької культури, літературних переваг різних верств населення ми можемо дати, лише проаналізувавши читачезнавчі матеріали цього періоду.

На початку 30-х років закриваються "скомпрометовані буржуазно-націоналістичними підходами" фахові часописи "Бібліологічні вісті" (1923–1931 роки), "Журнал бібліотекознавства та бібліографії" (1927–1930), у яких у 20-ті роки досить широко обговорювалися теоретичні та практичні питання вивчення читачів. Для бібліотечних фахівців в 1934 р. було започатковано журнал "Бібліотека в соціалістичному будівництві".

В означеному виданні за роки його виходу (1934–1936) ми знаходимо поодинокі дописи про читачів та коло їхнього читання [4; 5], а саме твори Сталіна, Леніна, класиків марксизму-ленінізму, радянських письменників: М. Горького, О. Новикова-Прибоя, М. Островського, А. Серафимовича, М. Шолохова, з поетів – Д. Бідного, В. Маяковського. Серед українських письменників названо Т. Шевченка, І. Ле, І. Коцюбу.

Аналіз статей журналу "Радянська бібліотека" (1937–1938 р.) дозволив виявити рубрику "Кращі читачі", де подавалася коротка характеристика читача, як правило, передовика виробництва, стаханівця та перелік прочитаних ним творів. У цьому переліку на першому місці знов-таки стоять праці Й. Сталіна, В. Леніна, потім – твори радянських письменників. Загалом автори і назви творів одні й ті ж. Поруч із названими творами першої половини 30-х років ми знаходимо імена О. Фадєєва, І. Еренбурга, А. Чехова, М. Некрасова, О. Пушкіна, М. Гоголя, Марка Вовчка, М. Коцюбинського, Жюль Верна.

Як бачимо, літературні інтереси досить обмежені, але чи могли вони бути іншими після масових репресій та знищення літературної еліти ?!

Починаючи з 1929 р., Україною прокотилися три хвилі масових репресій: перша – 1929–1931 рр.; друга – 1932–1934 рр.; третя – 1936–1938 рр. Жертвами репресій, передосім стала українська інтелігенція. В інспірованій справі "Спілки визволення України" (СВУ) в 1929–1930 рр. було репресовано 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції. На лаві підсудних (березень–квітень 1930 р.) опинилися два академіки ВУАН – Сергій Єфремов та Михайло Слабченко, одинадцять професорів – Й. Гермайзе, О. Черняхівський, В. Ганцов, Г. Іваниця, В. Дога, В. Шарко, В. Удовенко, В. Підгаєцький, М. Кудрицький, П. Єфремов, В.

Щепотьєв. Процес СВУ потягнув за собою хвилю арештів і переслідувань. За неповними даними, у цій справі було арештовано 5 тис. осіб [6, с. 201]. В Академії наук України, за неповними даними, – 250 осіб, із них 19 – академіків. Непоправного удару було завдано українській літературі: 89 письменників було знищено, 212 примусили замовкнути, 64 заслано, а 83 емігрували [7, с. 425].

Для українського відродження фатальною стала осінь 1937 р., коли було розстріляно 1111 в'язнів Соловецького табору. Серед них – найяскравіші представники української національної еліти: Л. Курбас, М. Куліш, М. Зеров, В. Підмогильний, М. Вороний, М. Ірчан, В. Поліщук, О. Слісаренко, П. Пилипович, Г. Епик, М. Яловий [7, с. 426]. Під удар потрапили й діячі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, насамперед представники "старої школи", які здобували знання в дореволюційних університетах і в 20-х роках, роках відносної свободи, започаткували засади національної науки, що ґрунтувалась як на власному, так і враховувала західний досвід побудови бібліотечної справи [8, с. 4].

Створені в 20-х роках літературно-художні об'єднання були ліквідовані, а створена єдина Спілка радянських письменників в Україні стала угодницькою служницею "вождя". Не спонукали до читання й зубожілі фонди бібліотек, які раз по раз піддавалися ретельним "чисткам".

Про ці процеси, а також вплив цензури на формування фондів публічних бібліотек з 1917 до 1939 р. йдеться в дисертаційному дослідженні О. Каракоз. Опираючись на документи, автор доводить, що протягом 20-х років пройшло три хвилі (1923, 1926, 1929 рр.) чисток книжкових фондів від "контрреволюційної літератури". Насамперед вилучались твори:

- релігійної тематики;
- антирадянські агітаційні брошури, які видавалися опозиційними партіями (кадети, есери, меншовики, анархісти тощо);
- книги, у яких йшлося про окультизм, спиритизм, теологію, сонники тощо;
- популярної економічної літератури, яка за своїм змістом суперечила завданням соціалістичного будівництва;
- застарілі юридичні довідники, збірники та виклади не діючих законів царського та Тимчасового урядів;
- видання з педагогіки про виховання в дусі основ старого ладу;
- навчальна література з природознавства ХІХ ст.;
- історичні матеріали, у яких розглядалася діяльність державних, громадських діячів дореволюційного періоду [9, с. 90–91].

Найретельніші "чистки" розпочалися з 1929 р. після хвилі арештів, пов'язаних із процесом СВУ. Насамперед вилучалася література націоналістичного змісту. Укладалися списки забороненої літератури, які постійно поповнювалися все новими і новими іменами. 19 липня 1935 р. Головлітом було видано найбільший список творів українських авторів, що підлягали беззаперечному вилученню з бібліотечних фондів. У списках значилися імена найталановитіших українських діячів науки, культури, освіти, письменників і поетів, серед яких В. Дурдуківський, С. Єфремов, Й. Гермайзе, В. Атаманюк, М. Волобуєв, О. Вишня, О. Досвітній, Д. Загул, М. Ірчан, С. Пилипенко, М. Скрипка, А. Шамрай, М. Яворський, М. Драгоманов, М. Максимович, Г. Голоскевич, К. Панченко, Г. Холодний, Л. Курбас, О. Камишин, П. Христюк, Г. Чупринка, О. Шумський, І. Іванниця, В. Підгаєвський, Б. Антоненко-Давидович, В. Вражлив, О. Влизько, Дм. Гордієнко, Г. Епик, Кость Котко, Г. Косинка, П. Козланюк, І. Лакиза, В. Мисик, М. Олійник, В. Підмогильний, О. Олесь, І. Шкурупій, М. Вороний, М. Куліш, М. Зеров, Д. Фальківський, М. Яловий та багато-багато інших. Влада намагалася знищити не лише особистості, але й результати їхньої наукової та літературної творчості [9, с. 120–121].

Процес перебудови, пов'язаний із утвердженням основних принципів радянської бібліотечної справи, завершився в цей період прийняттям Постанови ВЦВК та Раднаркому УСРР від 26 липня 1934 р. "Про роботу масових бібліотек", у якій покладено на бібліотечну управу НК Освіти УСРР державний контроль за діяльністю бібліотек, керування комплектуванням бібліотек, складання рекомендаційних списків літератури, систематичне вивчення, відбір і підготовку бібліотечних кадрів, збирання та вивчення загальних бібліотечних статистичних даних, облік усіх бібліотек тощо [10, с. 369–370].

Було прийнято рішення про проведення перепису бібліотек, за даними якого на 1 жовтня 1934 р. в Україні нараховувалося 11 449 бібліотек, книжковий фонд становив 53888,1 прим., кількість співробітників – 14 106 осіб [11, с. 7].

За наслідками всесоюзного перепису було видано статистичні матеріали, які розкривали показники різних сторін діяльності бібліотек (уміщувались у таблицях на 240 стор.). Зокрема, перепис дав дані про бібліотечних працівників, їх вік, партійну належність, національність, стаж

роботи, освіти. Щодо бібліотек, то тут представлені всі типи бібліотек, які існували на той час, указано обсяг книжкових фондів, кількість працівників загалом у СРСР, союзних республіках, краях і областях. Наукові бібліотеки подано за відомствами й галузями. Представлена мережа профспілкових бібліотек. Виявлені масові бібліотеки з фондами національними мовами. Досить цікаві відомості подано в таблицях, що стосуються часу заснування бібліотек. Вказано число видач, площу приміщень, час роботи бібліотек. Тобто, в процесі перепису були отримані досить детальні відомості про бібліотеки, бібліотечні кадри. Проте в жодній таблиці не знаходимо даних про кількість читачів, їхні соціально-демографічні особливості, читацькі інтереси тощо. Показники щодо кількісного складу читачів були відсутні і в зведеннях управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР з масових бібліотек усіх відомств. У формі VI-С "Контрольний учет учреждений народного образования" зазначені такі показники: типи бібліотек; їх кількість; кількість книг; кількість бібліотек, фонд яких нараховував більше 1000 книг, кількість бібліотек, де працювали штатні бібліотекарі [12, арк. 1].

Упродовж 30-х років у статистичних зведеннях, звітах роботи бібліотек не подавалися будь-які показники щодо складу читачів. На нашу думку, вони б засвідчили їх значне зменшення. Адже голодомор 1932-1933 рр., репресивні заходи негативно вплинули на кількість населення України, а це відбивалось і на статистичних показниках роботи бібліотек з читачами. Ці фактичні показники були недопустимі для оприлюднення.

Не досліджувались і читацькі інтереси, адже коло читання радянської людини було чітко регламентоване творами Й. Сталіна, В. Леніна та радянських письменників.

Отже, упродовж 30-х років робота з вивчення читачів як на теоретичному, так і на практичному рівнях майже припинилася.

Велика Вітчизняна війна (1941-1945) перервала хід бібліотечного будівництва, упровадження соціалістичних принципів у бібліотечну справу. Про величезні збитки, знищення матеріальної та кадрової бази бібліотечної справи, руйнацію історично складеного національного бібліотечного фонду та системи бібліотечних установ знайомлять публікації, які представлені в покажчику "Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1945)".

Післявоєнний період пов'язаний зі складними процесами відбудови бібліотечної системи та бібліотек, які відбувалися в умовах голоду, руйнації, відсутності кадрів. У ті часи ще не йшлося про облік читачів, головним завданням після звільнення території були оцінка втрат, відродження бібліотек, ремонт уцілілих будівель.

Тож у статистичних зведеннях із культурно-освітніх закладів і масових бібліотек за 1945 р. вказувалася кількість бібліотек за їх типами, кількість книг у них, у тому числі в сільській місцевості. На той період в Україні функціонувало 2539 масових бібліотек із фондом у 7610 000 кн. од. [13, арк. 36].

Діяльність із відновлення бібліотек активно продовжувалась і в наступні роки, про що свідчать документи. У доповідній записці Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів Української РСР "Про стан бібліотечної роботи в УРСР за 1950 рік", яку було направлено заступнику Голови Ради Міністрів Української РСР тов. В. Бондарчуку, йшлося про відбудову мережі бібліотек, яка складалась із чотирьох республіканських, 24 обласних, 202 міських, 3915 самостійних сільських, 12 280 бібліотек при сільських клубах. Для обслуговування дітей та юнацтва функціонувало 25 обласних бібліотек, 176 міських та 460 районних [14, арк. 1].

Порівняно з довоєнним часом сітка самостійних масових бібліотек збільшилася в 2,64 рази, це відбувалося за рахунок зростання кількості бібліотек для дітей та самостійних сільських бібліотек [14, арк. 2]. Книжковий фонд налічував 23 590 000 книг, у довоєнний період їхня кількість становила 16 548 000 прим. [14, арк. 3]. На одну бібліотеку в середньому припадало в обласних бібліотеках – 153 025 прим., міських – 13 674 прим., районних – 8400, сільських – 1561 прим. [14, арк. 5].

З метою реформування та перегляду структури бібліотечної системи, підвищення ролі бібліотек у суспільно-політичному та ідеологічному вихованні мас Радою Міністрів УРСР було прийнято Постанову "Про заходи щодо покращання роботи масових бібліотек УРСР" (25 квітня 1952 р.).

У постанові наголошено, що мережа бібліотек порівняно з 1947 р. збільшилася в 3 рази, значно поповнено фонди бібліотек (29 246 000 прим.). Як недолік було вказано, що робота в бібліотеках проводилася на низькому ідейно-політичному рівні, недостатньо пов'язувалася з конкретними виробничими завданнями підприємств і колгоспів. Бібліотечні працівники не вели належної політико-роз'яснювальної роботи із залучення до бібліотеки широких мас читачів. Відзначено також недостатню укомплектованість фондів, зокрема творами В. Леніна і лауреатів Державної премії СРСР, незадовільне висвітлення на сторінках журналу "Культурно-освітня

робота" передового досвіду, добір та закріплення бібліотечних кадрів не відповідав належному рівню [15, арк. 1]. У зв'язку з цим Рада Міністрів УРСР постановила усунути зазначені недоліки, поліпшити керівництво роботою бібліотек, посилити пропаганду творів класиків марксизму-ленінізму, творів радянських письменників, а особливо лауреатів Державної премії СРСР тощо.

У постановчій частині також йшлося про видання серії посібників, методичних і бібліографічних матеріалів на допомогу масовим бібліотекам; збереження книжкових фондів; значна увага була приділена зміцненню кадрів бібліотек, їх розстановці та підготовці; ставилося питання "про правильне розміщення і дальший розвиток сітки бібліотек в кожному регіоні" [15, арк. 2-5].

Увага до проблем бібліотек Ради Міністрів УРСР, втілення в практику повсякденну роботу положень прийнятої Постанови мобілізували бібліотечних працівників на значне якісне покращання зазначених сторін діяльності. Водночас у Постанові не було приділено уваги проблемам вивчення читачів, не йшлося про дослідження їхніх читацьких інтересів, згадувалося лише збільшення їхньої кількості [15, арк. 2].

Комітетом у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР було підготовлено звіт за наслідками перевірки виконання Постанови. У звіті ми не знаходимо будь-яких відомостей про дослідження читачів. Тут зазначалося лише про підготовку планів читання та укладання рекомендаційних списків літератури "На допомогу робітникам та інженерно-технічним працівникам великих будов комунізму", "Що читати тваринникам" тощо.

Аналіз звітів бібліотек, починаючи з 1953 р., засвідчує що вивчення читачів ведеться на рівні фіксації статистичних відомостей про них. Так, у Київській державній обласній бібліотеці ім. КПРС було вказано загальну кількість читачів – 2439 осіб. Серед професійних груп виділені робітники – 305; службовці – 1816; інші – 318. У складі читачів нараховувалося 1124 чоловіків і 1315 жінок. За національністю: українців 1089, росіян – 619; інші – 731. За освітою: нижча – 422; середня – 1092; вища – 925. За віком: від 17 до 23 років – 252; 24–45 – 1454; 46 і старші – 733. Членів КПРС – 767; членів ВЛКСМ – 359 [16, арк. 14]. Як зауважено у звіті, "у складі читачів переважав партійно-радянський актив" [16, арк. 14].

У звіті Львівської державної обласної бібліотеки вказана загальна кількість читачів – 26 154 особи. Серед професійних груп поряд з робітниками (4199), службовцями (8491) була зазначена кількість студентів – 6724, учнів – 4599 та інших – 2141.

Читачів бібліотеки представляли 12841 чоловік та 13313 жінок; за національністю: українців – 14 454, росіян – 8436, інших – 3254; за освітою вони розподілені так: нижча – 6385, середня – 13 600, вища – 6169; за віком: 17–23 років – 12 911, 24–45 років – 11 409, 46 і старші – 1834 особи. Членів КПРС – 3849, членів ВЛКСМ – 13 249 [17, арк. 9].

Поряд із цими показниками у звіті наведено відомості про чотирьох читачів та вказано твори, які вони читають, а саме твори В. Леніна, Й. Сталіна, матеріали XIX з'їзду КПРС. Художню літературу представлено такими творами: М. Горький "Мати", В. Собко "Біле полум'я", Ю. Смолич "Дитинство", "Наші тайни. Вісімнадцятилітні". А також наводиться література за спеціальністю [17, арк. 11–12]. Тобто коло читання в бібліотеці не виходило за рамки методичних рекомендацій для читання.

У результаті здійсненого аналізу статей журналу "Соціалістична культура" за 1938–1940 р. та 1954–1959 р. виявлено лише дві статті, де йдеться про результати вивчення читачів, наводяться матеріали про їхнє читання. Ці поодинокі публікації з'явилися лише в 1957 та 1958 рр. [18; 19]. Саме в ці роки після довгої перерви з'являється і перша монографія Б. Банка "Изучение интересов советского читателя", розпочинаються дослідження в бібліотеках.

Отже, українське бібліотекознавство вже на початку 30-х років потрапило під прес сталінського диктату й зазнало непоправних втрат. У результаті репресій була знищена "стара" школа українських бібліотекознавців, книгознавців та бібліографів. Були призупинені дослідження читачів як на теоретичному, так і на практичному рівнях, навіть у статистичних звітах бібліотек відсутні будь-які відомості про читача.

Починаючи з 1953 р., у звітах з'являються статистичні показники щодо соціально-демографічної характеристики складу читачів бібліотек. Проте майже до кінця 50-х років проблема вивчення читачів не знаходила активного відображення в теоретичних розробках бібліотекознавців, не здійснювалися дослідження читачів і в практичній діяльності бібліотек.

Список використаних джерел та літератури

1. Библиотечное обслуживание: Теория и методика: Учебник / Под ред. А. Айзенберга. – М.: Издательство МГУК, 1996. – 200 с.
2. Шомракова И.А. Массовый читатель первой половины 30-х гг. XX в. / И.А. Шомракова // История русского читателя: Сб. науч. тр. – Л., 1982. – С. 64-86.
3. Кодак Н.Ф. Бытие книги: Заметки о прошлом и настоящем книжного дела / Н.Ф. Кодак, Ю.В. Сиволоб, А.С. Чачко. – К., 1991. – 176 с.
4. Розов Я. Старі кадровики-виробничники як читачі заводської бібліотеки / Я. Розов // Б-ка в соціаліст. будівництві. – 1935. – №12. – С. 61-63.
5. Шухман С. Марія Демченко як читач / С.Шухман // Б-ка в соціаліст. будівництві. – 1935. – № 11. – С. 58-61.
6. Українізація 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003 – 392 с.
7. Бойко О.Д. Історія України: Посібник / О.Д. Бойко. – К.: "Академвидав", 2003. – 656 с.
8. Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні у XX ст.: 30 – 50-ті роки / О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна // Бібл. вісник. – 2005. – №4. – С. 3-16.
9. Каракоз О.А. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917 – 1939 р.р.): Дис... канд. іст. наук / О.А. Каракоз. – К., 2006. – 184 с.
10. О работе массовых библиотек: Постановление ВУЦИК и Совнаркома УССР от 26 июля 1934г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. докум. и материалов. 1917 – 1941. – К., 1985. – С. 369-374.
11. Всесоюзная библиотечная перепись на 1 октября 1934 г. – М., 1936. – 240 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 1419. – 55 арк.
13. Там само. – Ф. 582, оп. 10, од. зб. 62. – 268 арк.
14. Там само. – Ф. Р-2, оп. 8, т. 3, од. зб. 7122, спр. 48-12. – 128 арк.
15. Там само. – Ф. Р-2, оп. 8, т. IV, од. зб. 9521, спр. 48-77. – 177 арк.
16. Там само. – Ф. 5116, оп. 9, од. зб. 13. – 41 арк.
17. Там само. – Од. зб. 16. – 259 арк.
18. Омеляненко Г. Книга і колгоспне виробництво / Г. Омеляненко // Соц. культура. – 1957. – №8. – С. 28-29.
19. Стояновська З. Читання збуджує творчу думку / З. Стояновська // Соц. культура. – 1958. – №7. – С. 20-21.

SUMMARY

This article analyzes the material on the problems of the study of the libraries readers in 30-50th of the XX c. The influence of social and political system and state ideology on the literary interests of the readers is shown.

Key words: *reader, reading, reader's interest, the study of the readers.*

АННОТАЦИЯ

В статье проанализировано материалы о проблемах изучения читателей библиотек в 30 – 50-е годы. Показано влияние общественно-политической системы и идеологических установок в государстве на круг литературных интересов читателей.

Ключевые слова: *читатель, чтение, читательский интерес, изучение читателей.*